

'службовая асоба, якая ўзначальвала мясцовае кіраванне', *жолнеръ, кух-мистръ* 'загадчык кухні', *лентвойтъ* 'намеснік войта', *маршалокъ* 'вышэйшая службовая асоба, якая наглядала за парадкам і этыкетам пры двары вялікага князя, старшынствавала на пасяджэннях паноў-рады', *ротмистръ* 'камандзір роты', *слесаръ, фурманъ, швакгеръ*.

Прыметную групу ўтвараюць нямецкія па паходжанню лексемы, звычайныя ў бытавым ужытку, у вытворчых і эканамічных зносінах тагачаснага насельніцтва: *броваръ, буда* 'лясное прадпрыемства для перапрацоўкі драўніны; прадукцыя лясной вытворчасці', *бунтъ* 'натоўп', *кзвалтъ, ксрунтъ, клейно* 'распазнавальны бортніцкі знак', *ланцухъ, лаітъ* 'мера сыпкіх рэчываў', *мусити, рада, ретовати, ринокъ, рота, фунтъ, фолькговати* 'аблягчаць', *цыншъ* 'арэндная плата', *шацовати* 'ацэньваць', *шацунокъ* 'ацэнка, расцэнка', *шерстухъ* 'ільняная хустка', *школа* 'школа, страта; патрава'.

У некалькі меншай ступені адлюстравалася ў Кнізе Віцебскага земскага суда лексіка лацінскага паходжання: *артыкулъ* 'артыкул, параграф', *вилія* (*вилея*) 'пярэдадне свята', *дата, калацея* 'вячэра; банкет', *каноникъ, капитула* 'калегія духоўных асоб пры епіскапскай кафедры', *комплета* 'апошняя вячэрняя малітва', *колея* 'копія', *миля, октава* 'восьмы дзень пасля свята', *персона* 'асоба', *плебанея, плебанъ, порприянь* 'гатунак рознакаляровай дарагой тканіны', *привилье* 'урадавы ўказ, прывілея', *статутъ* 'статут, кодэкс законаў', *стацея* 'сродкі на ўтрыманне праезджых службовых асоб'.

Пераважная большасць лексічных сродкаў нямецкага і лацінскага паходжання па фанетыка-марфалагічнаму абліччу бліжэй да адпаведных польскіх слоў, чым да нямецкіх ці лацінскіх. Таму можна меркаваць, што асноўную ролю пры іх запазычванні выконвала польскае моўнае пасрэдніцтва.

У помніку намі зафіксавана некалькі слоў, якія рознымі шляхамі прыйшлі ў старабеларускую мову з іншых еўрапейскіх моў – чэшскай (*звелаца* 'асабліва, пераважна', *мещанинь* 'граджанін'), італьянскай (*палаць*), французскай (*боць*). Аднак іх непасрэднай крыніцай, з якой яны трапілі ў старабеларускую мову, з'явілася польская мова.

Як і ў іншых помніках пісьменнасці, у Кнізе Віцебскага земскага суда сустракаецца невялікая колькасць цюркізмаў: *барышъ, булгакъ* 'трывожны час', *еланча* 'шырокі плашч без рукавоў', *китайка* 'бліскучая шаўковая тканіна', *козакъ, черга*. Варта звярнуць увагу таксама на наяўныя ў тэксце помніка літуанізмы: *дойлідъ, ройба* 'стракаты ручнік', *скитертъ* 'кавалак сала', *стирта*.

Такім чынам, у Кнізе Віцебскага земскага суда адлюстраваліся амаль усе разрады намінацыйных сродкаў, што былі ў актыўным ужытку тагачаснага насельніцтва. А гэта сведчыць аб тым, што дзелавае пісьменнасць чула рэагавала на змены ў беларускім народным слоўніку, фіксавала іх даволі выразна і ў сувязі з гэтым можа кваліфікавацца як адна з асноўных крыніц вывучэння моўных працэсаў данацыянальнага перыяду.

А.М.РАСОЛЬКА

ЯКАСНЫЯ ПРЫМЕТНІКІ Ў ПАЭЗІІ МАКСІМА БАГДАНОВІЧА

Кожны паэт вылучаецца ўласным бачаннем і разуменнем рэчаіснасці, што знаходзіць адлюстраванне ў мове яго твораў, у прыватнасці, у лексіцы, паколькі словы абазначаюць уражанні, пачуцці, думкі чалавека. Індывідуальнае выкарыстанне лексем і іх частотнасць, паэтычны слоўнік наогул – гэта адбітак аўтарскага ўспрымання свету.

У нашым артыкуле разгледжаны вершаваныя тэксты беларускага паэта пачатку XX ст. Максіма Багдановіча, мова якога мала вывучалася ў лінгвістычным аспекце. Колькаснаму і параўнальнаму аналізу падвергнуты якасныя прыметнікі (ЯП), выпісаныя шляхам суцэльнай выбаркі з твораў аўтара.¹

Даследаваліся найперш такія ЯП, што ўтвараюць антанімічныя пары, напрыклад, *белы–чорны, добры–дрэнны, вялікі–малы* і г.д. Ва усёй арыгінальнай паэтычнай спадчыне М.Багдановіча занатавана 1365 ужыванняў ЯП, на якія прыпадае 304 розныя (г.зн.тыя,што не паўтараюцца) словы.

Усе ЯП раскласіфікаваны на лексічныя групы (ЛГ), кожная з якіх абазначае пэўную семантычную прымету:

- 1) ЯП з прыметай колеру (*чорны,чырвоны, сіні, цёмны*);
- 2) ЯП,якія абазначаюць агульную ацэнку (*добры, дрэнны, цудоўны*);
- 3) ЯП,што абазначаюць унутраныя якасці,фізічныя і інтэлектуальныя уласцівасці, стан каго-небудзь ці чаго-небудзь (*таемны, дзікі, нямы, мудры, хворы*);
- 4) ЯП з прыметай памеру і адлегласці (*вялікі, тонкі, кароткі, далёкі, блізкі*);
- 5) ЯП з прыметай пачуццяў, эмоцый (*мілы, родны, вясёлы*);
- 6) прыметнікі-перцэптызмы, г.зн.абазначэнні якасцей,што ўспрымаюцца органамі пачуццяў–слыхам, дотыкам, смакам, нюхам (*звонкі, мяккі, салодкі, духмяны*);
- 7) ЯП са значэннем інтэнсіўнасці (моцы: *дужы, слабы*; хуткасці: *шпаркі, марудны*; вагі: *лёгкі, цяжкі*; іншыя: *рухавы, гібкі* і да т.п.);
- 8) ЯП з прыметай часу і ўзросту (*стары, даўні, новы, малады*);
- 9) ЯП, якія абазначаюць знешнія прыметы каго-небудзь ці чаго-небудзь (*стройны, пузаты, раскудравы, каравы*);
- 10) асобная невялікая група складаецца з ЯП, якія не ўвайшлі ні ў адну з ЛГ (*апошні, розны* і іншыя).

Вынікі размеркавання ЯП на ЛГ прадстаўлены ў табліцы.

ЛГ прыметнікаў	Колькасныя дадзеныя	Колькасць ужыванняў прыметнікаў у падгрупе	Колькасць розных слоў у падгрупе	Колькасць розных слоў у ЛГ	Колькасць ужыванняў прыметнікаў у ЛГ	% ужыванняў ЯП у ЛГ ад агульнай колькасці ўжыванняў прыметнікаў (1365)
колеру	храматычныя	148	21	35	393	29
	прамежкавыя	15	2			
	ахраматычныя	230	12			
перцэптыўнага ўспрымання	дотыку	67	15	29	117	9
	слыху	29	8			
	смаку	15	3			
	нюху	6	3			
унутраных уласцівасцей пачуццяў, эмоцый	дадатных	73	29	61	154	11
	адмоўных	81	32			
	дадатных	89	15			
часу	адмоўных	55	15	30	144	11
	малады	30	4			
	стары	43	6			
ацэнкі	дадатнай	112	25	52	169	12
	адмоўнай	57	27			
памеру	вялікі	100	18	27	152	11
	малы	52	9			
знешняга	праяўлення	–	–	34	51	4
інтэнсіўнасці праяўлення	вага	26	3	25	87	6
	моц	23	8			
	хуткасць	8	2			
	іншыя	30	12			
астатнія		–	–	9	25	2

Як відаць з табліцы,колькасць прыметнікаў у кожнай ЛГ розная. Самай значнай і па сваіх колькасных паказчыках,і па сэнсавай нагрузцы з'яўляецца ЛГ прыметнікаў колеру, якія складаюць у мове паэта амаль трэцюю частку ад усіх ЯП (29%).

Паэтычныя творы М.Багдановіча характарызуюцца яскравай каляровай насычанасцю. Невыпадкава сам аўтар называў сябе "паэтам-маляром"², а першы вялікі раздзел "Вянка" азаглавіў словамі "Малюнкi і спевы". У адным радку вершаў паэта сустракаюцца ЯП,што называюць розныя колеры:

Сумна плыве маладзік бледна-сіні
Ў небе вячэрнім, зялёным, як лёд... (с.65);
Ў краіне светлай, дзе я ўміраю,
Ў белым доме ля сіняй бухты... (с.320).

Усе колерныя абазначэнні падзяляюцца на дзве групы: храматычныя і ахраматычныя. Храматычныя – гэта колеры спектру, вясёлкі, ахраматычныя не ўваходзяць у спектр (*чорны, белы, шэры, серабрысты* і да т.п.). У мове М.Багдановіча налічваецца 148 ужыванняў ЯП са значэннем храматычных колераў (38% ад колькасці колерных ЯП), 230 ужыванняў са значэннем ахраматычных колераў (58%) і 15 ужыванняў ЯП прамежкавага тыпу (напрыклад, *шызы* і да т.п. – 4%).

Колерныя ЯП пераважна “афарбоўваюць” з’явы прыроды, вонкавы свет наогул, бо М.Багдановіч жыве “з прыродай зліўшыся душой” (с.62). Сінія ў яго – ноч, неба, зоры, даль, вада; чырвоныя – кветы, маладзік, сонца; залатыя – месяц, зоры, сонца, агні; зялёныя – елі, дрэвы, трава, бор, неба; белыя – свет, вішня, месяц, снег.

Сярод ЯП храматычных колераў у Багдановіча сустракаюцца прыметнікі, якія абазначаюць усе сем колераў вясёлкі, але некаторыя – зусім рэдка: у значэнні “фіялетава” ужыты толькі адзін ЯП *бэзовы*, у значэнні “аранжавы” – толькі *іржавы*.

У колеразнаўстве ўсе храматычныя фарбы падзяляюцца на цёплыя і халодныя. Цёплыя – гэта колеры сонца, агню, пяску і да т. п., халодныя – колеры неба, вады, льду і да т. п. ЯП, што называюць халодныя колеры, у паэзіі Багдановіча наступныя: *сіні, сіняваты, блакітны, зялёны* (агульная колькасць – 75 словаўжыванняў), усе астатнія храматычныя колеры – цёплыя. Напрыклад: *чырвоны, жоўты, залацісты, ірдыяны, буры* і інш. (агульная колькасць – 73 словаўжыванняў). Такім чынам, назіраецца бясспрэчная раўнавага ЯП, што абазначаюць процілеглыя колеры.

На ўзроўні ахраматычных колераў таксама колькасна ўраўнаважаны ЯП з палярным значэннем. Так, на ЯП, якія называюць чорны і цёмны колеры, прыпадае 94 словаўжывання (24% ад колькасці колерных ЯП), а на ЯП, што абазначаюць белы, светлы, ясны колеры, – 109 словаўжыванняў (28%). Разбегжка ў лічбах нязначная, таму можна гаварыць аб пэўнай сіметрыі дадзеных антанімічных ЯП.

Адметна, што гэтыя ЯП з палярным значэннем у паэтычнай мове М.Багдановіча з’яўляюцца найбольш частотнымі: *цёмны* (61 словаўжыванне), *белы* (55), *чорны* (33). Аб чым гэта сведчыць? У колеразнаўстве чорны лічыцца колерам ночы, жалобы, бунта і стыхіі.³ Прыхільнасць паэта да чорнага і цёмнага колераў тлумачыцца тым, што ў многіх яго вершах гаворыцца пра ноч, неба, зоркі, месяц. Нездарма Багдановіч – агульнапрызнаны вячэрні і начны паэт, “месяца- і зорка-паклоннік”.⁴ Згодна даследаванням псіхалагаў і псіхіятраў, якія на падставе перавагі ці любові чалавека да пэўнага колеру вызначаюць некаторыя рысы яго характару, прыхільнікі чорнага – страсныя, гатовыя да барацьбы, “цары ночы”, іх пачуцці – заўсёды экстрэмальныя, усепаглынальныя⁵ – менавіта такім і прадстае перад намі М. Багдановіч у сваіх вершах, напрыклад:

Хочаш – душу растапчы нагамі,
Хочаш – мучай, хочаш – загубі (с.428).

Што датычыцца белага колеру як сімвалу добра, чысціні, святасці, жыцця, гармоніі і любові⁶, то схільнасць да яго паэта, які “ўсюды шукае красу, характар, гармонію”⁷, відавочная. Прыхільнікі белага летуценныя, любяць спакой і мір.

М.Багдановіч цікавы поліхраматычнасцю, шматпланавасцю колеравага бачання наваколя. У залежнасці ад настрою неба ў яго то сіняе, то зялёнае, то бэзавае, зоры – то залатыя, то сінія, то цёмныя, то ясныя, месяц – то жоўты, то белы, то чырвоны, то нават сіні. На думку А.Лойкі, “шматколернасць эпітэтаў Багдановіча – гэта і адна з арыгінальных прымет яго почырку, і сведчанне вялікага майстэрства паэта...”⁸

Другімі па колькасці ўжыванняў з'яўляюцца ЯП з прыметай ацэнкі (52 розныя словы, якія ўжыты 169 разоў, або 12% ад усіх ЯП).

Мова вершаў М.Багдановіча насычана разнастайнымі ЯП ацэнкі, як дадатнай, так і адмоўнай, прычым дадатнай у два разы болей, чым адмоўнай (112 і 57 ужыванняў ЯП адпаведна).

Розныя аб'екты ацэньваюцца паэтам з пунктаў гледжання прыгажосці/непрыгажосці, вядомасці/невядомасці, чысціні/нечысціні і інш. Да найбольш ужывальных сярод ацэначных прыметнікаў належаць *чысты* (17 словаўжыванняў), *добры* (16), *прыгожы* (14), прычым *чысты* і *прыгожы* не маюць ніводнага антоніма (!), у вершах паэта нічога не названа ні брыдкім, ні нават непрыгожым, ні брудным, ні нават нячыстым, бо для яго была "ўлюбёная... тэма характава ў жыцці і мастацтве..."⁹ Дзякуючы "жаданню бачыць і паказваць красу"¹⁰, паэт лічыў прыгожымі прадметы, якія хто-небудзь іншы наўрад назваў бы такімі, напрыклад: *прыгожы пыл, слічная чарада хмар*. Гэта ўсё дае падставу лічыць мастака песняром прыгажосці, паэтам "чыстае красы".

ЯП, што абазначаюць унутраныя ўласцівасці, адносяцца да самых багатых па выкарыстанню розных слоў (61 слова на 154 ужыванні ЯП). Колькасць ЯП з прыметай дадатных і адмоўных унутраных уласцівасцей не мае значных разыходжанняў (73 і 81 ужыванні ЯП адпаведна). Зноў назіраецца адносна раўнавага ЯП з процілеглым значэннем.

У групе прыметнікаў памеру ЯП з агульным значэннем "вялікі, далёкі" (100 словаўжыванняў) амаль у два разы пераважаюць ЯП з агульным значэннем "малы, блізкі" (52 словаўжыванні). Увагу паэта прыцягваюць прадметы і з'явы вялікія, высокія, шырокія, глыбокія, доўгія, далёкія. Нават аб'ектыўна маленькія і невымяральныя з'явы мастак бачыць вялікімі, напрыклад: *вялізны хрушч, шырокая краса*. "Стэрэаскапічнасць бачання, люстэркавае спалучэнне дзвюх безданняў быцця – вышыні і глыбіні – расоўвае карціну паэтычнага свету Багдановіча, стварае ўражанне бясконцасці, бессмяротнасці быцця"¹¹.

У ЛГ прыметнікаў пачуццяў і эмоцый амаль у два разы часцей ужываюцца ЯП, якія абазначаюць стануючыя якасці (89 словаўжыванняў). Найбольш частотнымі з'яўляюцца ЯП *родны* (25) і *мілы* (18). Роднымі ў Багдановіча часцей за ўсё называюцца край, краіна, старана, старонка, народ, што натуральна для паэта-патрыёта, паэта з "магутным духоўным адчуваннем Бацькаўшчыны"¹², а тым больш адарванага "ад родных ніў, ад роднай хаты". Мілыя ў мастака – імя, зоры, кветы, тварык, рукі, агні і інш.

Сярод перцептыўных ЯП ў мове Багдановіча пераважаюць тактыльныя (67 словаўжыванняў) і слыхавыя (29).

Самыя частотныя з прыметнікаў-перцептызмаў – *халодны* (24) і *ціхі* (17). Высокачастотнасць першага тлумачыцца яго шматзначнасцю, а высокачастотнасць другога вынікае са слоў паэта, які ахарактарызаваў свае вершы як "ціхія мае ўсе песні" (с.233).

З тэмпаральных ЯП найбольш частотныя ў паэзіі М.Багдановіча прыметнікі з агульным значэннем "стары, даўні" (43 словаўжыванні), радзей выкарыстоўваюцца ЯП з агульным значэннем "малады, новы" (30 словаўжыванняў). Перавага першых над другімі зразумелая, калі ўгадаць вялікую цікаўнасць паэта да мінуўшчыны свайго краю, да ўсяго старога, даўняга. "Ёсць чары у забытым, старадаўнім" (с.143), – пераконваў паэт, інтарэс якога да мінулага адлюстравалася і ў назвах двух вялікіх цыклаў "Вянка": "Старая Беларусь" і "Старая спадчына". У.Караткевіч наогул лічыў М.Багдановіча "Наскрозь гістарычным паэтам".¹³

Такім чынам, адметная асаблівасць ужывання ЯП М.Багдановічам заключаецца ў тым, што сярод прыметнікаў з процілеглым значэннем часцей выкарыстоўваюцца ЯП з дадатным значэннем, або гэтыя антанімічныя ЯП колькасна ўраўнаважаны. Так, пераважаюць ЯП дадатных, а не адмоўных ацэнак, ЯП дадатных пачуццяў і эмоцый, а не адмоўных. Знаходзяцца ў раўнавазе прыметнікі, якія абазначаюць дадатныя ўнутраныя ўласцівасці і ЯП, якія абазначаюць адмоўныя ўнутраныя ўласцівасці; у групе колерных

прыметнікаў ўраўнаважаны ЯП, што называюць халодныя і цёплыя колеры (сярод храматычных) і ЯП, што абазначаюць чорны, цёмны і белы, светлы колеры (сярод ахраматычных); колькасць ужыванняў антанімічных прыметнікаў са значэннем вагі *лёгка* і *цяжка* таксама аднолькавая. Такім чынам, гармонію, якую паэт так шукаў у жыцці, ён стварыў у сваіх вершах.

¹ Багдановіч Максім. Поўны збор твораў. Т.1. Мн., 1991. У далейшым цытаты з вершаў прыводзяцца па гэтым выданні з пазначэннем старонкі ў дужках.

² Там жа. Том 2. Мн., 1993. С.190.

³ Гл.: Гоникман Э. И. Лечебная радуга камня. Мн., 1992. С.98.

⁴ Чабан Т. Космас "Вянка" // Багдановіч Максім. Поўны збор твораў. Т.1. С.477.

⁵ Гоникман Э. И. Назв. твор. С.129.

⁶ Там жа. С.103.

⁷ Гарэцкі Максім. Гісторыя беларускае літаратуры. Мн., 1992. С.347.

⁸ Лойка А. Максім Багдановіч. Мн., 1966. С.146.

⁹ Чабан Т. Назв. твор. С.504.

¹⁰ Багдановіч Ірына. Пакліканы адраджэннем // Багдановіч Максім. Поўны збор твораў. Т.1. С.523.

¹¹ Чабан Т. Назв. твор. С.476.

¹² Багдановіч Ірына. Назв. твор. С.524.

¹³ Караткевіч У. Летапісец // Маладосць. 1966. №12. С.101–102.

С.А.ГОРСКАЯ

ФУНКЦЫЯНІРАВАННЕ ЎКАЗАЛЬНЫХ СЛОЎ *тут – там* і *гэты – той* У ПАЭМЕ “НОВАЯ ЗЯМЛЯ” ЯКУБА КОЛАСА

У артыкуле робіцца спроба аналізу функцыяніравання ўказальных слоў у ліра-эпічнай паэме “Новая зямля” з мэтай выяўлення спецыфікі выкарыстання гэтых сродкаў у беларускай мове. Займеннікі *гэты – той* і займенныя прыслоўі *тут – там* адносяцца да класічных дэйктычных сродкаў, што адыгрываюць асаблівую ролю пры стварэнні стэрэаметрычнай мадэлі прасторы ў мове. “Стэрэаэфект” ствараецца ў першую чаргу шляхам абыгрывання галоўнай апазіцыі, што арганізуе дэйктычную лексіку блізкага (праксімальнага) і далёкага (экстрэмальнага) дэйксіса: *тут – там, той – гэты*. Аднак калі *гэты – той* здольныя выступаць у чыста анафарычнай функцыі, то *тут – там* заўсёды сумяшчаюць яе з функцыяй стварэння вобраза прасторы.

Займеннае прыслоўе *тут*. У чыста анафарычнай функцыі прыслоўе *тут* не сустракаецца. Звычайна лексема, якую яно замяшчае, тэкстуальна занадта аддалена ад яго. Акрамя таго, *тут* і *там* заўсёды ўказваюць на пазіцыю апавядальніка ў адносінах да герояў, іх прасторавую арыентацыю ў шырокім сэнсе: *У бок дарогі, у глыбі сада / Стаяла панская пасада*. Праз дваццаць радкоў, дзе прыводзіцца падрабязнае апісанне пасады, гаворыцца: *Былі тут розныя будынкі*. Такім чынам, сувязь *тут* з папярэднім кантэкстам значна аслаблена. Прыслоўе адлюстроўвае “блізкасць” апавядальніка да прадмета апісання.

Дэйктычную функцыю трэба перш за ўсё падзяліць на часавую і прасторавую:

У часавым дэйксісу *тут* мае значэнне ‘у гэты момант’: *Мужчыны ўсе тут загудзелі. Рыбак у ім тут абудзіўся*.

Часта ў падобных кантэкстах *тут* падразумявае не час, а ўказанне на сітуацыю ў цэлым – ‘у такой сітуацыі, у такім выпадку’: *Ды як тут жыць! Рабіць тут трэба – адно слова. Набок тут норавы і злосці*.

Значэнні часу і месца могуць кантамінавацца: *Ну, словам, шум тут быў вялікі і танцавалі без музыкі*.

У прасторавым дэйксісу *тут* мае значэнне прасторы быцця (у супрацьлегласць прасторы іншабыцця – *там* у гэтым значэнні ў паэме не сустракаецца, але ў мове наогул яно вельмі распаўсюджана): *Усім бедным доля выпадае: Прайсці свой круг, прамарнавацца і невядомымі астацца / Ды быць забытым тут усімі – і сваякамі і чужымі*.